

BESZÉLŐVÁLTÁSOK SORÁN HASZNÁLT DISKURZUSJELÖLŐK A MAGYAR SPONTÁN BESZÉDBEN

Dér Csilla Ilona

Bevezetés

A nyelvészeti konverzációelemzés, azaz a természetes, kötetlen társalgásokat vizsgáló pragmatikai tudományterület elsősorban a beszélgetésekben megfigyelhető szabályszerűségeket, konvenciókat igyekszik feltárni (Iványi 2001: 77–78). A társalgások során az egyik alapvető feladat, hogy a beszélők eldöntsék, milyen sorrendben követik egymást, melyikük meddig beszél, hogyan adja át a szót, illetve veszi vissza, milyen verbális és nonverbális megnyilvánulásokkal él ezek kivitelezése során.

A társalgások legkisebb egységének a **beszédlépést** (turn, [beszéd]forduló) szokás tekinteni; beszédlépésnek az minősül, amit egy beszélő a szó átadásáig mond, illetve a szó átadása nélkül fejezi be a mondandóját (Sacks et al. 1974: 706). A beszédlépések változó hosszúságúak lehetnek, állhatnak akár egyetlen megnyilatkozásból, vagy több megnyilatkozás egymásutánjából; a prototipikus társalgás azonban kevés hosszú monológyszerű részt tartalmaz. A beszélgetőpartnerek rendszerint folyamatos verbális és nonverbális visszajelzéseket (pl. hümmögés, igenlés, bólintás) nyújtanak egymásnak arról, hogy követik az elhangzottakat, illetve várják, hogy mikor kerül(het) hozzájuk a szó.

A **beszélőváltás** és a **beszédlépésváltás** (turn-taking) lényegében azonos értelemben használatos a nemzetközi és a hazai szakirodalomban, mindkettő azt a jelenséget takarja, amikor a beszédlépések váltakoznak, mivel megváltozik annak a személye, akinek éppen joga van az adott társalgásban beszélnie. A beszélő váltakozása azonban nem okvetlenül elégséges szempont a beszédlépések meghatározásában, mivel egyes résztvevők egyszerre is beszélhetnek; biztosabb fogódzó, ha a **beszédjogra** támaszkodunk a fordulók megnyitóságának meghatározásánál (ennek részleteit l. alább). **Beszédhez való jog** alatt azt értjük, hogy a társalgásnak az a résztvevője veheti át a szót az előző beszélőtől, aki a leggyorsabban reagál, esetleg az éppen beszélő megszólította vagy kérdezett tőle valamit. Lényeges, hogy a szóátvétel nem azonos azzal, hogy valaki más kezd el beszélni, mint a korábbi beszélő, mivel az előbbi ettől még nem okvetlenül vette át a szót (részletesebben l. lentebb).

A beszélőváltás mechanizmusát, a beszédforduló lezárási módjait és a beszédjog átadását a szakirodalom különböző szempontokból már vizsgálta, így

szintaktikai, fonetikai, szemantikai és pragmatikai tényezőket soroltak fel ezek megvalósítására vonatkozóan (pl. Sacks et al. 1974, Stephens – Beattie 1986, a magyar nyelvet illetően lásd például Markó 2006, Németh 2007–2008, Bata 2009, Lerch 2011). Az alábbi tanulmány ezek közül a pragmatikai, azon belül pedig a beszélőváltáskor használt diskurzusjelölők (discourse markers) jellemzőivel foglalkozik. Korábbi spontánbeszéd-vizsgálatok már utaltak rá (Dér 2010), hogy számos magyar diskurzusjelölő tipikusan az általa bevezetett diskurzusszegmens elején fordul elő, a kötőszói eredetű jelölők (pl. *hát, tehát, és, de*) szinte mind ilyenek; kivételt azok képeznek, amelyek kötőszóként sem vagy nem mindig tagmondatkezdő helyzetűek (pl. *meg, pedig, bár*). Ebből következően a társalgások beszédlépéseit bevezető elemként is gyakorinak kell lenniük. A kérdés az, hogy a társalgásokban használatos diskurzusjelölők közül melyek, milyen gyakran és milyen funkciókban jelennek meg a fordulók élén vagy eleje felé.

Hipotéziseink a következők:

- I. Az egyébként is gyakori jelölők (mint pl. a *hát, és*) fordulót felvezető egységként is számottevőek lesznek mennyiségileg.
- II. A diskurzusjelölők elsősorban diskurzusszegmenseket kapcsoló elemek (Fraser 1999: 938), így természetesen használatosak szóátvételt vagy szóátvételi szándékot jelző elemként is. E funkciójuk azonban egyidejűleg él a többi mellett, csak szóátvételre használatos, vagy aktuálisan kizárólag szóátvételt jelölő egység nincsen közöttük.
- III. A szóátadáskor használt jelölők elsősorban nem a kötőszói eredetű diskurzusjelölők, hanem más szófajok köréből kerülnek ki, mivel a kapcsolódást az adott beszédforduló után a szót átvett beszélő saját beszédfordulója elején megjelenő elemek fogják jelezni.

A spontán beszélgetések jellemzően nem úgy valósulnak meg, hogy egyetlen beszélő magánál tartja a szót, majd elhallgat, és némi szünet után egy másik beszélő szólal meg; ez annál kevésbé van így, minél inkább informális társalgásról van szó és minél jobban ismerik egymást a társalgó felek (Bata 2009: 117–118). Ennek következményeképpen a beszélők egyes megnyilatkozásai átfedhetnek, ami a társalgás természetes jelensége, ugyanakkor megfigyelhető, hogy a társalgók rendszerint kerülni igyekeznek mind a beszédfordulók közti túlságosan hosszú szüneteket, mind a hosszan átfedő beszédet, az előbbi ugyanis megakasztja a beszédet („kínos csönd”), az utóbbi pedig udvariatlan megnyilvánulásnak, erőszakos szóátvételnek minősül.

Mivel jelen vizsgálat esetében kulcsfontosságú volt a beszédfordulók határainak kijelölése és megszámlálása, ezért az **egyszerre beszélések** megnyilvánulási formáinak tartható jelenségeket típusokba szedtük és egyenként döntöttük el, hogy mely eseteket számítjuk egy, illetve több beszédlépésnek. Természetesen csak az olyan esetekről beszélünk itt, amikor a közbeszóló beszédpartner nem ragadja magához tartósan a szót, tehát jelentős szempont

volt, hogy a „belebeszélés” nem haladhatta meg az egy mondatnyi szintet, ellenkező esetben új beszédlépést vettünk fel. Bár az egy tagmondatos megnyilvánulások önálló beszédlépésként való felvétele mellett is hozhatók fel érvek, jobbnak éreztük a határt itt – és nem a közbeszólás pusztá ténye alapján – megvonni (ez esetben ugyanis a pusztán a hallgatói/befogadói figyelmet kifejező megnyilvánulásokat is önálló beszédlépésnek kellett volna vennünk). Igazából minden közbeszólás (legalább egy) mondatszintű egységnek tartható, akár tagolt, akár tagolatlan szerkezetű.

Szempont lehetett volna az elhatárolásnál, hogy miként változtatja meg a másik fél közbevágása a beszédjoggal bíró fél megnyilatkozásának szintaktikai struktúráját, ez azonban – épp a spontán szövegek sajátosságai miatt – elméleti szempontból nehezen határolható el azoktól az esetektől, amikor a beszélő, noha senki nem vág a szavába, maga változtat a szintaktikai megformáláson; vagyis nem lehet tudni, hogy egy közbevágás után a beszélő amiatt változtatott-e a szerkezeten, vagy egyébként is változtatott volna rajta.

Az egyszerre beszélések jellemző megnyilvánulási formái a következők voltak:

- a) **A figyelem verbális visszajelzése(i) a hallgatótól** (*üüm, igen, ja, aha*), miközben az egyik beszédpartner beszél. Lényeges, hogy ebben az esetben az igenlő kifejezések és az ilyen funkciójú hümmögések nem kérdésekre vagy felvetésekre adott igenlő, egyetértő válaszok a hallgató részéről, hanem azt jelzik, hogy az figyelő, érti a másikat és a további beszédre bátorítja. Az ilyen megnyilvánulásokat ezért nem vettük külön beszédfordulónak. Két példa (a konverzációelemzésben szokásosan használt transzkripciók helyett jelen esetben a BEA lejegyzési megoldásait alkalmazzuk, közülük is csak a következőket: () = egyszerre beszélés; ! = a beszélő produkálta, nem a beszédhez tartozó hangok, pl. nevetés; A = fő adatközlő; T1 = első beszélgetőpartner, T2 = második beszélgetőpartner; a példákban mindig egyetlen bekezdésben hagytuk az egy beszédfordulóba sorolt megnyilatkozásokat):

(1) (A: én úgy szeretem) egyébként hogy ott vannak körültem (T2: **aha**) A: (és segítenek) [bea003]

(2) A: egy kicsit még lesz valami négy négy nem két két kettő vagy három Varázsfuvola lesz Németországba T1: **üüm** A: meg hát még júniusban lehet hogy lesz Hoffmann meséi is a Kovalikkal meg a Kovalik-növendékekkel itt az Operában [bea013]

Az előbbi esetek különböznek attól a helyzettől, amikor az egyik beszélő szóra akarja bírni a másik felet, és nem magánál akarja tartani

a szót, vagyis nem a beszélő szavába vágva szólal meg valaki. Ilyenkor új beszédfordulóval számoltunk, például:

- (3) T1: ööö tehát ugye említette hogy most született ööö kis unokája
 A: **ühüm**
 T1: és ööö arra szívesen kérek hogy egyrészt hogy meséljen öröla illetve hogy ööö hogyan gondolja ön hogy ööö ugye nagyon sok sz nő számára hát probléma nem probléma nem tudom hogy a karriert illetve a gyere gyermeknevelést hogyan egyezteté össze ugye [bea015]

- b) **Kommentár** (saját vélekedés, pl. egyetértés, csodálkozás rövid kifejezése) hangzik el, miközben az, akinél a szó van, vagy folyamatosan beszél, vagy rövid szünetet tart (pl. levegővétel, szókeresés). Abban az esetben, ha a szóátadás egyébként nem történik meg, tehát a rövid kommentár közben/után az eredeti beszélő folytatja a mondanóját (jellemzően ott, ahol abbahagyta), nem vettünk fel külön beszédlépést. Számított ugyanakkor a kommentár hossza, tehát ezek a megjegyzések egy tagmondatnál nem lehetnek hosszabbak, ellenkező esetben új beszédlépésnek számítottuk őket. A legjellemzőbb kommentárok az egyszavas minősítések voltak, főként az egyetértést kifejező *persze; ja; igen*, illetve az olyan **érzelemnyilvánítások**, mint a *jaj!*, vagy az *istenem!*. Néhány példa:

- (4) (A: a kórossal mennék igen) (T1: **azt a mindenit**) A: ööö de hát az egy jó kéthetes út repülővel tehát egy kicsit húzósabb mint egy ilyen ööö közelebbi tengerparti nyaralás [bea012]
 (5) A: hát nálunk általában családi körbe szoktuk ezt ünnepelni tehát meghívunk ! szűk rokonságot is ! hát ugye akkor ! mindenféle finomságokat csinálunk addigra ! sonka ugye ööö tojás és egyéb dolgok! gyerekek már nem olyan kicsik de azér még mindig ööö most kertés házba lakunk és el szoktunk dugni ilyen ! (T1: **hú de jó**) (T2: **az olyan jó**) A: ajándékokat és akkor végigpásztazzák a kertet és akkor nagy örömmel megállapítják hogy megin megjött! a nyuszi [bea025]

- c) Ugyancsak nem képeznek új beszédlépést az **ismétlések**, amikor a beszédpartner megismétli a beszélő mondanójának egy részét, kifejezve figyelmét és/vagy egyetértését, például:

- (6) A: (háát) azelőtt az öregek ööö! ugye! mondták ezt a! aa probemát hogy ettő függetleü bármilyen diplomád van egy szakmát tanuljal ki (fiam!) T1: (igen igen) T2: (mhm) A: és ez

ez a szemlélet öö szabályosan a negyven év alatt (eltűnt) T2:
(**el is tűnt**) T1: (igen) A: (eltűnt ! azelőtt!) [bea021]

- d) **A másik gondolatának befejezése/kitalálása** is okozhat egyszerre beszélést, ugyanakkor a beszédpartner mégsem veszi át a szót, például:

(7) T1: hát igen ez is olyan nehéz hogy igazából amikor már valakii hosszabb ideje együtt van valakivel hogy hogy mikor jön el el az a pont amikor már együtt is (karácsonyoznak) (T2: ühüm)
T1: mer azér egy darabig mindig mindenki (vissz a saját) (T2: **otthon**) T1: családjával otthon és akkor maximum másnap találkoznak [bea003]

- e) **A szó átvételére tett sikertelen kísérlet** esetében a beszéd joga az eredeti beszélőnél marad, és nem keletkezik újabb beszéd lépés (csak később, a sikeres szóátvételnél), például:

(8) A: tehát ami cirkusz ma az országban van most már ugye tizen iksz év óta hogy a a z egyik politikai erő meg a másik politikai erő kígyót-békát kiabál egymásra rondán beszélnek tóval ez ez egy olyan minősíthetetlen magatartás ott fönt ami óhatatlanul továbbgyűrűzik ennyi T1: (**de igazából**) A1: (mindenki elégedetlen) mindennel
T1: **ühüm de igazából** van ennek egy másik aspektusa is hogy azért a nevelés is tehát így globálisan az úgy (nagyon megváltozott) [bea035]

A (8)-as esetben látható, hogy T1 először nem jár sikerrel a szóátvételt illetően, majd miután végighallgatta A-t, rövid hümmögés után újból belekezd ugyanabba a megnyilatkozásba.

- f) **Az előbbi esetek keveredve** is megjelenhetnek, a (9)-es példában ismétlés és egyetértő kommentár kapcsolódik össze:

(9) (A: hát kérdés hogy ki) tiltakozna meg itt nálunk nem is igazán ilyen bevándorlókról van szó mer itt sa itt nem a bevándorlók nem dolgoznak hanem a magyar állampolgárok (nem dolgoznak tehát hogy ez egy ez) inkább belügynek (számít inkább) (T2: **belügy aha**) A: mint egy ilyen külügy bár biztosan rágyűrűzne ezekre az emberekre is [bea044]

Anyag, módszer, kísérleti személyek

A vizsgálat anyagát a Magyar Spontán Beszéd Adatbázis (BEA, Gósy 2008) 30 darab, összesen 464 percnyi (7 óra 44 percnyi) spontán társalgása képezte. Egy beszélgetésben mindig 3 adatközlő vett részt, a fő adatközlő (A) és két beszélgetőtárs (T1, T2). A vizsgált társalgások esetében a fő adatközlők esetében a nemek egyenlő arányban voltak képviselve (15 nő, 15 férfi), akik életkorukat tekintve 20 és 71 év közöttiek voltak (átlagéletkor: 42,73 év), az egyes korosztályokat egyenlő arányban képviselték. A társalgások hossza 5 perc 59 másodperc és 24 perc 34 másodperc között ingadozott, tehát meglehetősen nagy volt a szórás, az átlag 15 perc 27 másodperc volt.

A statisztikai elemzéseket az SPSS 17.0 verziójával végeztük.

Eredmények

A társalgások lejegyzése és a beszédfordulókra történő osztása után manuálisan kigyűjtöttük a szóátvételtörés és -átadáskor használt diskurzusjelölőket, amelyek esetében gyakorisági vizsgálatokat végeztünk.

A **szóátvételtörés** használt diskurzusjelölők példányszáma összesen 1102 darab volt és az adatok 189-féle diskurzusjelölő-típust reprezentáltak. Ez azt jelzi, hogy nemcsak igen magas a szóátvételek során megjelenő diskurzusjelölők száma, de azt is, hogy nagyon sokfélék. Az egyes jelölők használati gyakorisága ugyanakkor élesen eltért egymástól, mivel a 189 típusból 177 (93,7%) esetében a példánygyakoriság nem haladta meg a 10 előfordulást, és mindössze egyetlenegyszer használták az adatközlők a szóátvételnél megjelenő jelölők 66,7%-át (126 db). Bár a többszavas diskurzusjelölők túlsúlya jellemezte a vizsgált korpuszt, mivel ezek tették ki a vizsgált típusok 81%-át (153-féle jelölő), és az egyszavasok csak 19%-ot (36-féle típus), a példánygyakoriság tekintetében órási volt az eltérés köztük: az előfordulások több mint felét (581 db, 52,7%) mindössze háromféle egyszavas diskurzusjelölő adta ki, a *hát*, a *de* és az *és*. Néhány példa a használatukra:

- (10) A: (és hol tartjátok)
 T2: **hát** benn a házban merhogy úri macskák ahogy mondád ki nem mennének ám a szabadba aludni
 T1: **hát** nem hát ott hideg van
 T2: (**hát** ja)
 T1: (te kimennél) a sza!badba alu!dni most komolya!a!an!
 T2: **há** nincs is akkora bundám
 T1: **hát!** ! az egy dolog (...) [bea009]
- (11) T1: azoknak e- elég bonyolult a gondozásuk (neem)
 A: (! hát) igen igen
 T2: **de** nem vonyítanak [bea009]

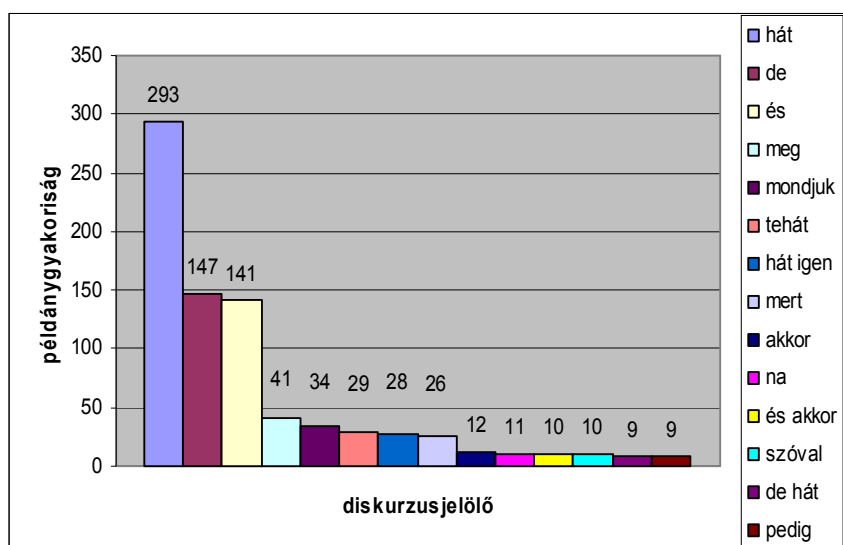
- (12) T1: de hogy nem is mászunk a nyakába hogy elnézést hány éves is tetszik lenni □ tehát ez most már így ki van adva
 A: ühüm
 T2: és ezt be is tartják [bea039]

Mivel nagy számuk miatt a szóátvételnél megjelenő összes diskurzusjelölő-típust nincs módunk e tanulmány keretei között bemutatni, csak a leggyakoribb egy- és többszavas jelölőket soroljuk fel, ezek a következők:

Egyszavasok (10 vagy annál több előfordulás): *hát, de, és, meg, mondjuk, tehát, mert, na, szóval*.

Többszavasok (5 vagy annál több előfordulás): *hát igen, és akkor, de hát, na jó de, de mondjuk, jó mondjuk, na hát, meg hát, de egyébként, hát nem, jó akkor, jó hát, na de*.

Az 1. ábra a szóátvételek során leggyakrabban (9 előfordulás és felett) használt **diskurzusjelölőket mutatja**. Mint látható, a *hát* kétszer gyakrabban fordult elő a második leggyakoribb *de* jelölőhöz képest, amely az *és*-sel körülbelül azonos arányban tűnt fel. A negyedik leggyakoribb jelölőt, a *meg*-et már nagy különbség választja el tőlük: a *de* és az *és* 3,5-szer gyakoribb volt nála.

1. ábra
 A szóátvételnél használt diskurzusjelölők előfordulási gyakorisága (darab)

Az I. hipotézist illetően elmondható, hogy a vizsgálat megerősítette, tehát az általában gyakori diskurzusjelölők a szóátvételnél megjelenő jelölők között is a legtöbbször használtak között voltak, kivételt csak azok képeztek az előbbi csoportból, melyek jellemzően nem a megnyilatkozások (legeleje) foglalnak helyet, hanem mindig az őket tipikusan követő nyelvi egységek előtt (pl. *ilyen, így*).

Korábban említettük, hogy bár a szóátvételnél használt jelölők a beszédfordulók elején jelennek meg, melynek magyarázatát kapcsoló szerepükben, és dominánsan kötőszói eredetükben találhatjuk meg, különböző szintaktikai pozíciókat vehetnek fel:

a) **Abszolút beszédforduló-kezdő helyzet:**

(10) T1: **pedig** az olyan jó szerintem kell mi még a mai napig szoktunk [bea070]

b) **(Formálisan) egyetértést vagy egyet nem értést kifejező szó/kifejezés (igen; így van; ja; aha; nem; nem tudom) vagy hümmögés (hm; ühüm) utáni helyzet:**

(11) T1: igen **meg** ugye a médiának is nagyon nagy a szerepe [bea044]

A *hát* mellett az *igen, ja* illetve *nem* megjelenése két változatot is mutatott, az *igen hát* és *nem hát*, illetőleg *hát igen* és *hát nem* – az utóbbiakat az előbbiektől elkülönítettük, mivel ott az igenlés jelentésének árnyalása a jelölő funkciója, és nem az *igen/nem* után induló megnyilatkozás tartalmára vonatkozik:

(12) T1: mennyire izé ilyen nagy ööo hogy mondjam divatja volt ennek
A: **hát igen igen igen** ! s ez most egy kicsit visszaszorult [bea018]

(13) T1: nemtom mennyi euró éjszakánként és akkor így mtuuk hogy tehát annyi mint egy pusz minthogyha egy plusz (embert) T2: (mhm) T1: vinnénk !! mgyhogy
A **ja hát** mi is mindenhova akarjuk vinni [bea018]

Szintén a b) kategóriába soroltuk a nem mondatszókat vagy módosító mondatrészeket, de igenlést, egyetértést kifejező ragozott igealakokat, például:

(14) T1: és milyen a jó tanár szerinted tehát milyen tanár akarsz t!e lenni vagy milyen példák vannak előtted
T2: azt nem mondta hogy jó tanár akar lenni
T1: ja igaz !

A: (**szeretnék**) **hát** ööö ami szerintem nagyon fontos hogy tehát öm azt mondják hogy ugye a megtanuljuk ezeket a pedagógiai marhaságokat meg pszichológiai hülyeségeket akko juj de jó lesz de nem [bea010]

c) A legritkább eset az, amikor a **beszédforduló első traktusában (pl. a fókusz után) foglal helyet a jelölő** (pl. *egyébként, mondjuk, amúgy, meg, pedig*), de nem annak a legelején vagy az egyet(nem)értő kifejezés után:

(15) T2: mennyire van **egyébként** a Balaton [bea013]

Az előbbi diskurzusjelölő változatos pozíciókat vehet fel: állhat a beszédforduló legelején is, vagy a beszédfordulót nyitó megnyilatkozás végén. A *meg, pedig* szintén lehet szegmenskezdő helyzetű (l. a) eset), például:

(16) A: ezt nem tudom mert ha □ a metrón utazunk akkor azt látjuk hogy a metrókocsik üvege ömm televésvé □ nem tudom késsel vagy (mivel ffeliratokat)

T1: (**meg** ilyen ragasztóval szokták) [bea011]

A többszörös diskurzusjelölők, amelyek esetében két vagy több egy- vagy többszavas diskurzusjelölő jelenik meg egymás mellett, a megnyilatkozásbeli helyzet szempontjából nem képeznek külön esetet, mivel az első jelölő után álló további diskurzusjelölők önállóan ugyancsak a szegmens elején (a) eset) vagy az egyet(nem)értő kifejezés után (b) eset) foglalnának helyet, így ezekbe a kategóriákba sorolhatók. Például:

(17) T1: **de mondom** még az én kutyám is pedig az egy utcagyőztes [bea019]

A diskurzusjelölők előfordulási gyakoriságát beszédfordulókra vetítve is megvizsgáltuk. A 30 társalgásban összesen 2540 darab beszédfordulót találtunk, ez átlagosan 5,47 darabot jelentett percenként, 1,64 és 11,28 darab beszédforduló/perc között mozgott a szórás, vagyis igen nagy volt. A társalgás-hossz növekedésével jellemzően a beszédfordulósám is emelkedett, de az egyes társalgások esetében nagy különbségek mutatkoztak. Így például a bea046-os beszélgetés 23 perc 40 másodperce alatt mindössze csak 39 beszédforduló keletkezett, mivel az egyes adatközlők hosszabban tartották maguknál a szót, 19-szer a fő adatközlőnél (57 éves nő) volt beszédjog. Ezzel szemben a bea044-es társalgásban 17 perc 22 másodperc alatt 196 darab forduló született, itt fő adatközlő (31 éves nő) 69-szer produkált saját beszédfordulót.

Ha a szóátvételnél megjelenő diskurzusjelölők mennyiségét összevetjük a beszédfordulók számával, azt látjuk, hogy az összes beszédforduló 43,38%-ában szerepelt a szóátvételnél diskurzusjelölő elem. Ez percenként átlagosan 2,34 darab ilyen jelölőt jelent, a szórás itt is ugyancsak nagy volt (0,79 db/perctől – 4,31 db/percig). A fő adatközlők használta diskurzusjelölők száma összesen 416 darab volt, az összes ilyen elem 37,7%-át tették ki.

A fő adatközlők által használt diskurzusjelölők nemek szerinti megoszlását tekintve elmondható, hogy a női adatközlők átlagosan 0,78 darab jelölőt használtak társalgáspercenként, a férfiak pedig 0,96 darabot (férfiak: 0,31 – 2,06 jelölő/társalgásperc; nők: 0,27 – 1,2 db jelölő/társalgásperc), a különbség nem szignifikáns ($t = 1,316$; $df = 28$; $p = 0,199$).

A II. hipotézis, amely a diskurzusjelölők funkciójára vonatkozott, az elsőhöz hasonlóan megerősítést nyert, ugyanis a vizsgált jelölők egyike sem szolgált pusztán a szó átvételére, a két fő diskurzusjelölői szerepkörnek megfelelően az előzményekhez, illetve a kontextus valamely eleméhez való kapcsolást fejezték ki, illetve attitűdjelölést. A kapcsoló funkció természetesen adódik a szóátvétel mint funkció mellé, hiszen a kezdő pozícióban lévő diskurzusjelölő célszerűen számos információt hordoz: hogyan integrálják a hallgatók a következő megnyilatkozás jelentését a diskurzus során eddig elhangzott információk sorába; hogyan viszonyul a követő megnyilatkozás az előzőhöz; milyen a beszélői viszonyulás az elhangzó megnyilatkozásokkal kapcsolatban.

A többszörös diskurzusjelölők esetében a kép még differenciáltabb lehet, jellemzően az első elem a visszakapcsolásért és a folytonosságért felelős, a második pedig az általa felvezetett megnyilatkozás tartalmával kapcsolatban közöl valamit, például:

(18) T1: (**meg hát** ezek a kárpitok) ez! gye [bea023]

Az előbbinek a fordítottja is lehetséges, a kiegészítést (*hozzá kell tenni*) felvezető *hát* a beszélő attitűdjét fejezi ki, ami mind a követő többszavas jelölőre, mind az azután következőkre is vonatkozhat, ugyanakkor a *hát* az előzményekhez való kapcsolódást is biztosíthatja:

(19) T2: hát nem de állítólag ennek az újnak ennek az új Szvift- Szviftnek egy kicsit már megerősítették a (karosszériját) (T1: ühüm) T2: amennyire lehetett hát nem tudom (T1: ühüm)

A: **hát hozzá kell tenni** nekem van egy ismerősöm aki ott dolgozik a Szuzuki gyárba öö tolmácsként és ő mondta hogy soha ne jusson eszünkbe hogy Szuzukit vegyünk [bea012]

A harmadik eset az, amikor több jelölő ugyanazt a funkciót fejezi ki:

(20) T1: **de viszont** ebbe az a poén hogy ha ha meg öö túl nagy nálad a bevétel akkor a többiek akik ugyanígy csálnak tehát mondják hogy akkor csak háromszáz akkor ők meg meglincselnek [bea039]

A *de* diskurzusjelölő esetében egyfajta változásnak lehetünk a tanúi: ez az egység Bańcerowski (2005: 488–489) szerint új replikát vezethet be vagy a replikán belül új információt, melynek során általában szembenállás, tiltakozást, tagadást fejez ki. Egy példa erre a korpuszból:

(21) T1: de hát mondjuk mindenkinek az iskolai végzettségének vagy hát a aa hogy mondjam tudásának megfelelően

A: **de** azt hiszem hogy most itt csak ilyen utcatakarításról van szó nem [bea044]

Ugyanakkor a *de* a spontán társalgásokban már nem mindig hordoz ellentétes jelentést, van, hogy **pusztán csak kiemeli a bevezetett témát, hangsúlyosnak szánt új szempontot emel be tényleges ellentét nélkül** (vö. Bańcerowski uo.). A következő példában a beszélgető felek egyetértenek abban, hogy nem jó megoldás a bliccelők miatti sűrű BKV-s ellenőrzés, a kiemelt *de* helyében nyugodtan állhatna az *és* vagy az *és... is* is, mivel az A közlése annyi, hogy 'és még csak nem is hatékony az ellenőrzés':

(22) T2: de ez is nonszensz hogy egyszerűen nem kísérheted ki a hozzátartozódat a vonathoz hát mi ez rendőrállam komolyan mondom más máshol ilyen nincsen tehát most jó persze bliccelünk meg minden de ezt akkor máshogy próbáljuk már meg megoldani nem ilyen A **de**: T2 nem ilyen diktatorikus A: **de** T2 eszközökkel

A: **de** ez ezzel ezzel ezzel ennyi a bliccelés és külön foglalkoztatni kell erre embereket ezzel automatikusan aláírták hogy hogy a kalauzok nem végzik a dolgukat [bea039]

A **szóátadás** során használt diskurzusjelölőkből nagyságrendekkel kevesebb fordult elő a vizsgált anyagban, mint szóátvételekkel alkalmazott jelölőkből: összesen 44 előfordulást és 14-féle típust regisztráltunk, az utóbbiak a következők voltak (gyakoriság sorrendben): *úgyhogy, tehát, vagy, nem?, de hát, hát nem?, de, vagy hogy, vagy így hogy?, mondjad, tehát így, hát de, tehát hogy, úgyhogy hát nem tudom*. A korpuszt az *úgyhogy* főlénye jellemezte (23 darab), egy példa a használatára:

(23) T1: ühüm nekem még megvan az a születési anyakönyvi kivonatomban van így (belerakva igen) **úgyhogy**

A: (igen nahát) tehát ez olyan divat hogy az első fogat meg a (kis hajfűrtöt őrizgeti) [bea011]

Az *úgyhogy* alkalmazása ebben a szerepben ugyanakkor csak az adatközlők egy részénél (16 főnél a 90-ből, 17,7%) volt megfigyelhető, és közülük is a többség csak egyszer alkalmazta (16-ból 12 fő), tehát egyéni nyelvhasználati sajátosságnak tekinthető.

A második leggyakoribb diskurzusjelölő a *tehát* (5 darab) volt, amit a *vagy* (3 darab) követett, a többi jelölő csak egyszer vagy kétszer szerepelt. Ez tehát azt jelenti, hogy a szó átadásakor a beszélők minimálisan élnek a diskurzusjelölőkkel.

A III. hipotézis az első kettővel ellentétben nem bizonyult tarthatónak, mivel a szóátadásakor alkalmazott jelölők többsége ugyanúgy kötőszói eredetű volt, mint a szóátvételek során használtak, más szófajra visszamenő jelölők (pl. *mondjad*) pedig elvéve tűntek fel. Kötőszói eredetű jelölők használata szóátvételkor első pillantásra logikátlanak tűnik, ugyanakkor valószínűleg éppen azért teszik lehetővé a szóátadást, mert a félbehagyottnak tűnő szerkezet folytatást kíván, és így a beszédpartnerert megszólalásra készíteti. Emellett akár egyértelmű is lehet, hogyan fejeződné be a megnyilatkozó közlése, s így a beszédpartner úgy érzi, hogy ezután övé a szó.

Mindez arra utal, hogy a diskurzusjelölők többsége azért a beszédfordulók elején jelenik meg, mert jellemző funkcióik (kapcsolás, visszautalás, attitűdkifejezés) ezt kívánják meg, ti. azokat a közlés elején kell vagy célszerű kifejezni. A beszédforduló végén ugyanis ilyen rövid jelölőkkel már nem lehetne egyértelműen visszautalni az előzményekre (legfeljebb hosszabb kifejtés révén), így feltételezhetően az utolsó lehetséges megjelenési helyük a fordulókezdő megnyilatkozás vége. Ennek tisztázása azonban további vizsgálatot kíván meg.

Elmondható tehát, hogy a diskurzusjelölők meghatározó pragmatikai elemnek tekinthetők szóátvételkor, szóátadásakor azonban nem. Funkciójuk nem pusztán a szóátvétel jelölése, hanem a korábban történetekhez vagy elhangzottakhoz való kapcsolódás, illetve a beszélői attitűd jelölése, így tisztán szóátvevő szerepben használt diskurzusjelölő valószínűsíthetően nincs.

Források

- BEA = Magyar Spontánbeszéd-adatbázis. <http://www.nytud.hu/adatb/bea/index.html>
 ÉKsz. = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 MNSz. = *Magyar Nemzeti Szövegtár*. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>
 TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Irodalom

- Bañcerowski, Janusz 2005. A kötőszók mint metaszóvegbeli operátorok. *Magyar Nyelvőr* 129: 488–495.
- Bata Sarolta 2009. Beszélváltások a beszédpartnerek személyes kapcsolatának függvényében. *Beszédkutatás* 2009: 107–120.
- Dér Csilla Ilona 2010. „Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A *hát, úgyhogy, így* és *ilyen* újabb funkciójáról a spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2010: 159–170.
- Fraser, Bruce 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 91: 931–952.
- Iványi Zsuzsanna 2001. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 125: 74–93.
- Gósy Mária 2008. Magyar Spontánbeszéd-adatbázis – BEA. *Beszédkutatás* 2008: 194–207.
- Lerch Ágnes 2011. A szintaxis, az intonáció és a pragmatika szerepe a beszélváltás megvalósulásában magyar nyelvű konverzációkban. *Előadás, elhangzott a Grammatika és kontextus: új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III. című konferencián*. Budapest, 2011. április 21.
- Markó Alexandra 2006. Beszélváltások a társalgásban. http://fonetika.nytud.hu/letolt/ma_2.pdf (letöltve: 2011. október 1.)
- Németh Zsuzsanna 2007–2008. A forduló (beszédlépés) kiterjesztésének grammatikája a magyarban. In: *Nyelvtudomány III – IV*. 149–184. (letöltve: 2011. október 1.)
- Sacks, Harvey – Schlegloff, Emanuel A. – Jefferson, Gail 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language* 50: 696–735.
- Stephens, Jane – Beattie, Geoffrey 1986. On judging the ends of speaker turns in conversation. In: *Journal of Language and Social Psychology* 5/2: 119–134.

A kutatás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.